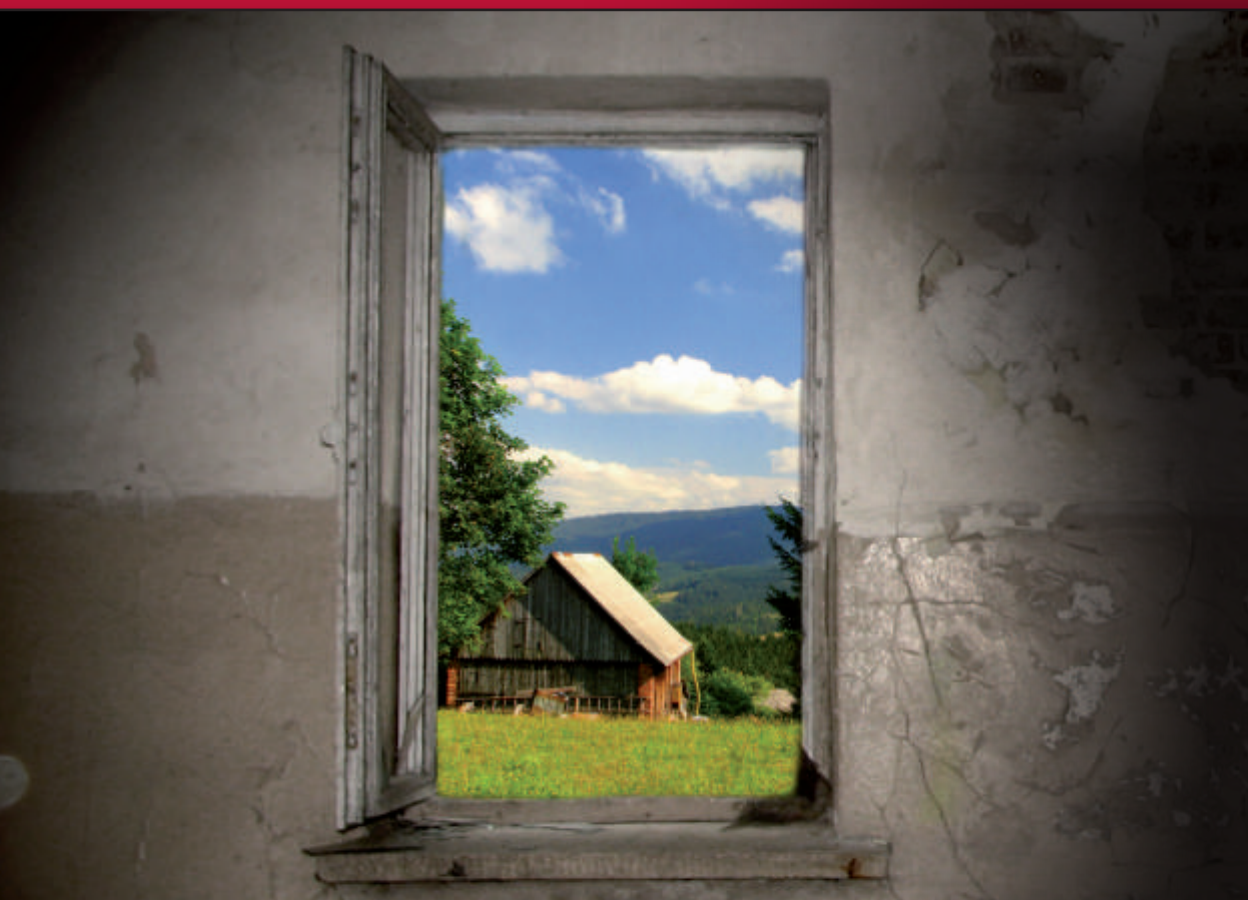

**Iwona Niewiadomska, Joanna Chwaszcz
Weronika Augustynowicz, Rafał Bartczuk**

**R E A D A P T A C J A
SPOŁECZNO-ZAWODOWA
W I Ę Ź N I Ó W**

**narzędzia do diagnozowania potencjału
readaptacyjnego i kapitału wspierającego**

**IWONA NIEWIADOMSKA, JOANNA CHWASZCZ
WERONIKA AUGUSTYNOWICZ, RAFAŁ BARTCZUK**

READAPTACJA SPOŁECZNO-ZAWODOWA WIĘŹNIÓW

**NARZĘDZIA DO DIAGNOZOWANIA
POTENCJAŁU READAPTACYJNEGO
I KAPITAŁU WSPIERAJĄCEGO**

LUBLIN 2014

Recenzenci:

Prof. nzw. dr hab. Beata Maria Nowak

Prof. nzw. Dr hab. Jan Szymczyk

Projekt okładki i stron tytułowych:

Paweł Augustynowicz

Skład:

Mikołaj Malarczyk

Copyright © by Instytut Psychoprofilaktyki i Psychoterapii, Stowarzyszenie NATANAELUM; Drukarnia TEKST s.j. Emilia Zonik i wspólnicy
Lublin 2014

Niniejsza publikacja została zrealizowana w ramach projektu „PI Model kompleksowego systemu współpracy z przedsiębiorcami dla wsparcia wchodzenia na rynek pracy młodych więźniów w województwie lubelskim”, w ramach umowy nr POKL.07.01.01-06-359/11-00 z póź. zm. zawartej dnia 30 marca 2012 r. z Samorządem Województwa Lubelskiego. Projekt realizowany przez Fundację Rozwoju Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Tel. (81) 445 32 34, Tel./fax (81) 533 22 65

Instytut Psychoprofilaktyki i Psychoterapii,
Stowarzyszenie NATANAELUM
Al. Gen. Wł. Sikorskiego 1/101
20-814 LUBLIN
ISBN: 978-83-940389-3-9

Drukarnia TEKST s.j. Emilia Zonik i wspólnicy
ul. Wspólna 19
20-344 Lublin
ISBN: 978-83-63693-24-4

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
--------------------	---

Część I

Narzędzia do diagnozowania potencjału readaptacyjnego więźniów

Rozdział I

Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Własnej Skuteczności Więźnia	15
1. Teoretyczne podstawy kwestionariusza	15
2. Twierdzenia konstytuujące metodę: Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Własnej Skuteczności Więźnia	18
3. Etapy konstrukcji narzędzia	22
4. Sposób obliczania wyników surowych	35
5. Normy dla mężczyzn odbywających sankcje izolacyjne	36
6. Interpretacja jakościowa wyników uzyskanych w kwestionariuszu	42
7. Możliwości wykorzystania metody	47
Bibliografia	48

Rozdział II

Kwestionariusz Potencjału Psychospołecznego Więźnia	51
1. Teoretyczne podstawy Kwestionariusza Potencjału Psychospołecznego Więźnia	51
2. Stwierdzenia konstytuujące Kwestionariusz Potencjału Psychospołecznego Więźnia ..	55
3. Etapy konstrukcji Kwestionariusza Potencjału Psychospołecznego Więźnia	57
4. Rzetelność Kwestionariusza Potencjału Psychospołecznego Więźnia	59
5. Trafność Kwestionariusza Potencjału Psychospołecznego Więźnia	59
6. Sposób obliczania wyników surowych	64
7. Normy dla osób odbywających sankcje izolacyjne	67
8. Interpretacja wyników uzyskanych w Kwestionariuszu Potencjału Psychospołecznego Więźnia	68
9. Możliwości wykorzystania Kwestionariusza Potencjału Psychospołecznego Więźnia ..	69
Bibliografia	72

Rozdział III

Kwestionariusz Zasobów Probanta	75
1. Teoretyczne podstawy kwestionariusza	75
2. Twierdzenia konstytuujące metodę: <i>Kwestionariusz Zasobów Probanta</i>	77
3. Etapy konstrukcji <i>Kwestionariusza Zasobów Probanta</i>	78
4. Sposób obliczania wyników surowych w <i>Kwestionariuszu Zasobów Probanta</i>	85
5. Normy dla osób przebywających w warunkach dozorowanej wolności (probantów)	86
6. Interpretacja wyników uzyskanych w <i>Kwestionariuszu Zasobów Probanta</i>	88
7. Możliwości wykorzystania <i>Kwestionariusza Zasobów Probanta</i>	91
Bibliografia	91

Rozdział IV

Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta	95
1. Teoretyczne podstawy kwestionariusza	95
2. Twierdzenia konstytuujące <i>Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta</i>	102
3. Etapy konstrukcji narzędzia	103
4. Sposób obliczania wyników surowych	111
5. Wskaźnik Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta	112
6. Interpretacja wyników uzyskanych w kwestionariuszu	114
7. Możliwości wykorzystania kwestionariusza	116
Bibliografia	117

Część II

Narzędzia do diagnozowania kapitału wspierającego readaptację więźniów

Rozdział V

Kwestionariusz Potrzeb Zawodowych Managera Readaptacji	121
1. Teoretyczne podstawy <i>Kwestionariusza Potrzeb Zawodowych Managera Readaptacji</i>	121
2. Stwierdzenia konstytuujące metodę <i>Kwestionariusza Potrzeb Zawodowych Managera Readaptacji</i>	123
3. Etapy konstrukcji testu	125
4. Rzetelność <i>Kwestionariusza Potrzeb Zawodowych Managera Readaptacji</i>	126
5. Sposób obliczania wyników surowych	127
6. Normy dla managerów readaptacji	129
7. Interpretacja wyników uzyskanych w kwestionariuszu	130

8. Możliwości wykorzystania metody	132
Bibliografia	133

Rozdział VI

Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Skuteczności Zawodowej Menagera

Readaptacji Więźniów	135
1. Teoretyczne podstawy kwestionariusza	135
2. Twierdzenia konstytuujące metodę: <i>Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Skuteczności Zawodowej Menagera Readaptacji</i>	137
3. Etapy konstrukcji narzędzia	141
4. Sposób obliczania wyników surowych	151
5. Normy dla osób pracujących z więźniami/wspierających proces resocjalizacji	153
6. Interpretacja jakościowa wyników uzyskanych w kwestionariuszu	159
7. Możliwości wykorzystania metody	164
Bibliografia	165

Rozdział VII

Narzędzie informacyjno-komunikacyjne umożliwiające screening umiejętności korzystania z nowych technologii w procesie wspierania readaptacji więźniów

167	
1. Teoretyczne podstawy	167
2. Etapy konstrukcji Interaktywnej Platformy Współpracy	176
3. Części konstytuujące narzędzie: <i>Interaktywna Platforma Współpracy</i>	177
4. Ankieta do screeningu umiejętności wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych.	180
5. Sposób obliczania i jakościowa interpretacja wyników	182
6. Możliwości wykorzystania z Interaktywnej Platformy Współpracy	184
Bibliografia	186

Rozdział VIII

Metoda przesiewowa do oceny poziomu wiedzy na temat instytucjonalnego kapitału

wspierającego readaptację więźniów	189
1. Podstawy teoretyczne podstawy metody	189
2. Twierdzenia konstytuujące metodę	204
3. Interpretacja wyników uzyskanych w metodzie	205
4. Możliwości wykorzystania metody przesiewowej	207
Bibliografia	207

s. 7

Aneks

Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Własnej Skuteczności Więźnia	211
Kwestionariusz Potencjału Psychospołecznego Więźnia	215
Kwestionariusz Zasobów Probanta. Wersja Zysk	217
Kwestionariusz Zasobów Probanta. Wersja Strata	218
Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta. Wersja dla osoby monitorowanej	219
Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta. Wersja dla osób prowadzących probanta	220
Kwestionariusz Potrzeb Zawodowych Menagera Readaptacji	221
Kwestionariusz Czynników Wzmacniających Poczucie Skuteczności Zawodowej Menagera Readaptacji	223
Screening umiejętności korzystania z nowych technologii w procesie wspierania readaptacji więźniów	227
Metoda przesiewowa do oceny poziomu wiedzy na temat instytucjonalnego kapitału wspierającego readaptację więźnia	230

ROZDZIAŁ IV

KWESTIONARIUSZ MONITOROWANIA SUKCESÓW SPOŁECZNO-ZAWODOWYCH PROBANTA

1. Teoretyczne podstawy kwestionariusza

Rozumienie sukcesu społecznego nie jest jednorodne. Można go utożsamiać z normą, optymalnym funkcjonowaniem, zadowoleniem z życia, wysoką jakością życia itp. W odniesieniu do grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, więźniów, często przedstawia się dwa kryteria: zadowolenie z życia jako kryterium subiektywne, utrzymanie się na wolności powyżej dwóch lat – kryterium obiektywne. O sukcesie zawodowym więźniów/byłych więźniów świadczy zwykle pozyskanie i utrzymanie legalnego zatrudnienia.

1.1. Sukces przejawiający się satysfakcją z życia

Funkcjonowanie człowieka najdokładniej scharakteryzować można poprzez odwołanie się do oceny jakości życia, czyli swoistej oceny życia i poczucia zadowolenia z życia. W naukach społecznych pojęcie jakości życia odnosi się do poziomu konsumpcji dóbr materialnych albo do spostrzeganego przez jednostkę lub grupę poziomu życia. W tym rozumieniu jakość życia można określić na podstawie obiektywnych wskaźników (norma społeczna). Istnieje także subiektywne kryterium oceny jakości życia, jakim jest nadawany przez osobę sens własnemu życiu, zadowolenie z własnego życia (normą jest indywidualny system wartościowania) (Oleś, 2002, s. 37 i 40–41). Kowalik proponuje, aby traktować jako subiektywny miernik jakości życia zarówno ocenę poznawczą życia, jak i stan emocjonalny człowieka (Kowalik, 1995, s. 83).

Wielowymiarowość jakości życia pozwala na wyodrębnienie kilku ważnych kwestii determinujących poczucie jakości życia w sytuacji trudnej: dobrostan fizyczny, dobrostan funkcjonalny, dobrostan emocjonalny, dobrostan rodzinny, dobrostan społeczny, dobrostan satysfakcji z życia, dobrostan intymności, obejmujący także wygląd zewnętrzny (por. Oleś, 2002, s. 41).

1.2. Czynniki podmiotowe warunkujące sukces społeczny i zawodowy

Należy zaznaczyć, że na czynniki podmiotowe składają się zarówno cechy w dużej mierze zdeterminowane genetycznie/temperamentalnie, które wyznaczają sposób zachowania/funkcjonowania człowieka jak i czynniki tzw. modyfikowalne, kształtowane w drodze doświadczeń indywidualnych i społecznych jednostki. O ile poznanie czynników temperamentalnych jest uzasadnione z perspektywy prognozy kryminogennej o tyle poznanie czynników zmieniających się pod wpływem doświadczeń zwią-

zanych z sukcesem jest zasadne ze strony prognozy zachowań pozytywnych – sukcesu społecznego i zawodowego.

Czynniki podmiotowe uwarunkowane doświadczeniem indywidualnym i społecznym. Do czynników podmiotowych podlegających działaniom korekcyjnym istotnych dla adaptacji należą: jakość relacji międzyludzkich, poczucie koherencji, poczucie samoskuteczności, poczucie zakorzenienia oraz stosowane strategie zaradcze (Sęk, 2013, 2014).

Jakość relacji międzyludzkich. Tworzone relacje i związki z innymi odgrywają ważną rolę w życiu człowieka – zaspokajają jego potrzeby, wpływają na samoocenę, dobrostan, można nawet powiedzieć, że warunkują przetrwanie. Ludzie wchodzą ze sobą w interakcje, aby osiągnąć pewne cele lub zaspokoić określone wewnętrzne motywacje. Chęć tworzenia więzi z innymi jest jedną z podstawowych potrzeb człowieka. Wysoka jakość relacji międzyludzkich będzie miała miejsce w sytuacji odczuwania subiektywnej satysfakcji człowieka z zaangażowania w stosunki interpersonalne i poczucia dobrostanu wynikającego z zaspokojenia jego potrzeb psychicznych poprzez zachowania społeczne. Niska jakość relacji przejawia się brakiem satysfakcji z kontaktów z innymi oraz poczuciem frustracji potrzeb psychicznych realizowanych w interakcjach międzyludzkich.

Poczucie koherencji. Koherencja oznacza stopień, w jakim człowiek ma ona względnie trwałe poczucie pewności, że: bodźce napływające w ciągu życia ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego mają uporządkowany, przewidywalny i wyłumaczalny charakter (poczucie zrozumiałości); dostępne są zasoby, które pozwolą podmiotowi sprostać wymaganiom stawianym przez te bodźce (poczucie zaradności); oczekiwania te są dla niego wyzwaniem wartym wysiłku i zaangażowania (poczucie sensowności).

Strategie zaradcze. Radzenie sobie polega na wyborze przez człowieka takiego zachowania, które ma na celu przywrócenie stanu bezpieczeństwa lub niedopuszczenie do jego utraty.

Do strategii zorientowanych problemowo zalicza się:

- podejmowanie działań w kierunku rozwiązania sytuacji z zachowaniem swojego stanowiska
- poszukiwanie informacji o sytuacji trudnej, szukanie różnych alternatywnych rozwiązań i wybór najlepszego.

Strategie zorientowane na obronę siebie obejmują:

- zaprzeczanie sytuacji trudnej (pomniejszanie jej)
- dystansowanie się
- wzmoczoną samokontrolę
- poszukiwanie wsparcia poprzez mówienie o swoich problemach
- przewartościowanie sytuacji (bardziej racjonalizacja)
- zachowania regresywne.

Wymienione sposoby radzenia rzadko występują oddzielnie. Zmaganie się ze stresem sytuacji trudnej jest procesem, w którym najczęściej obecne są zarówno strategie zorientowane zadaniowo, jak i emocjonalnie. Proces radzenia sobie posiada bowiem dwie funkcje: instrumentalną, zorientowaną na problem, czyli na poprawę relacji podmiotu z otoczeniem, i samoregulacji emocji, polegającą na łagodzeniu negatywnych stanów uczuciowych. W konkretnych sytuacjach stresowych obie funkcje oddziałują na siebie i wzajemnie się przeplatają.

Poczucie własnej skuteczności. Przekonanie dotyczące poczucia własnej skuteczności kształtowane w toku pozytywnych doświadczeń decyduje w wysokim stopniu o mobilizacji zasobów wewnętrznych. Determinuje ono: podjęcie określonego działania, wytrwałość w dążeniu do celu, radzenie z przeszkodami.

Poczucie zakorzenienia. Poczucie zakorzenienia obejmuje:

- poczucie zaradności – spostrzeganie osobistego wpływu na własny los,
- poczucie sensu – przekonanie o istnieniu wartości nadających sens ludzkiemu życiu,
- spostrzeganie ładu społecznego – przyjmowanie społecznie akceptowanych norm i wartości,
- doświadczanie integracji społecznej – odczuwanie wspólnoty z innymi ludźmi,
- poczucie autonomii – identyfikowanie się z posiadanymi standardami wewnętrznymi.

Wymienione wymiary zakorzenienia społecznego warunkują sprawną realizację czterech procesów aktywności ludzkiej: intencjonalność, dalekowzroczne przewidywanie, samoregulację i refleksyjność. Odpowiadają za spójność i ukierunkowanie podejmowanych działań oraz sprzyjają wzmocnieniu poczucia tożsamości.

Sukces społeczny i zawodowy jest również warunkowany czynnikami zewnętrznymi, pozapodmiotowymi tzw. sprzyjającym kapitałem społecznym. Według Skali Wydarzeń Życiowych Holmesa i Rahe'a ryzyko wystąpienia kryzysu w sytuacji pozbawienia wolności istnieje w 63%. Sytuacja izolacji więziennej jest sytuacją o obiektywnych cechach trudności, towarzyszy jej stres. Sposób radzenia człowieka z trudną sytuacją zależy zarówno od jego wewnętrznych zasobów jak i od warunków zewnętrznych. Przygotowanie do wolności wydaje się szczególnie trudne w sytuacji doświadczania stresu związanego z funkcjonowaniem w warunkach izolacji społecznej.

1.3. Charakterystyka procesu radzenia sobie z sytuacją trudną

Radzenie sobie ze stresem nie jest czynnością jednorazową, lecz procesem ciągłym i dynamicznym. Proces ten ma złożoną strukturę, a w jego przebiegu daje się wyodrębnić mniejsze jednostki aktywności (Heszen-Niejodek, 2000, s. 18). Radzenie sobie jest formą poznawczego i behawioralnego wysiłku, jaki człowiek angażuje, aby podołać różnym, przekraczającym jego możliwości wymaganiom, zredukować je lub choćby tolerować (ograniczyć, opanować lub wytrzymać) (por. Folkman, Laza-

rus, 1988; Oleś, 2003; Klonowicz, 2004). Radzenie jest często także traktowane jako mediator w relacji między zmiennymi osobowościowymi a adaptacją do sytuacji stresu czy konsekwencji stresu (Klonowicz, 2004, s. 284). R. Lazarus i S. Folkman (1984) przypisują procesowi radzenia sobie dwie funkcje: instrumentalną zorientowaną na problem czyli na poprawę relacji podmiotu z otoczeniem; i samoregulacji emocji polegającą na łagodzeniu negatywnych stanów emocjonalnych. W konkretnych sytuacjach stresowych obie funkcje oddziałują na siebie i wzajemnie się przeplatają (za: Heszen-Niejodek, 2003, s. 476–477).

Z. Ratajczak, odwołując się do koncepcji sytuacji trudnej i rozumienia regulacji przez T. Tomaszewskiego, definiuje aktywność zaradczą jako aktywność celową przebiegającą w warunkach zakłócenia równowagi między poszczególnymi elementami sytuacji. Jest to aktywność utrudniona, zagrożona i potencjalnie zagrażająca. Proces zaradczy reguluje relacje człowieka z zagrażającym otoczeniem, ale i sam jest regulowany przez układ wartości podmiotu (Ratajczak, 2000, s. 73). Z. Ratajczak zakłada istnienie czterech strategii zaradczych: prewencyjnej, walki i ataku, obrony, ucieczki. Prewencja odnosi się do stanu przed wystąpieniem zagrożenia, polega na zapobieganiu nieszczęśliwym wydarzeniom. Strategia walki zakłada aktywne mierzenie się z zagrażającą sytuacją, związana jest ona z olbrzymimi wydatkami zasobów (energetycznych i poznawczych). Strategia obrony według Z. Ratajczak jest strategią najodpowiedniejszą w sytuacji, kiedy siła i wielkość zagrożenia przewyższają możliwości człowieka (zasoby i umiejętność ich wykorzystania). Ochrona polega na oszczędzaniu sił i środków, chwilowym wycofaniu się i przeczekaniu, aż zagrożenie się zmniejszy. Ucieczka jest strategią stosowaną w sytuacjach beznadziejnych. Stosujący tę strategię mają poczucie bezradności i bezsily. Ratajczak podkreśla także istnienie i możliwość zmiany sytuacji obiektywnie zagrażających, co implikuje zmianę strategii zaradczych. Zwraca też uwagę, że nieadekwatne strategie mogą powiększać stan zagrożenia i stanowić dodatkowe źródło stresu. Z. Ratajczak wymienia jako istotne w procesie zaradczym wartości, które nadają kierunek działaniu oraz możliwości, jakimi dysponuje człowiek. Możliwości w sensie egzystencjalnym obejmują wszystkie zdarzenia, które mogą zaistnieć w otoczeniu człowieka. W sensie psychologicznym możliwości posiadają treść poznawczą i emocjonalną. Treść poznawcza koncentruje się na tym, co ludzie mogą, a czego nie mogą przyjąć do wiadomości. Treść emocjonalna z kolei odnosi się do tego, co ludzie mogą, a czego nie chcą zaakceptować, lub tego, co ludzie mogą bądź, czego nie mogą wytrzymać. „Pojęcie możliwości w sensie psychologicznym wiąże się z pytaniem o wytrzymałość ludzi, o możliwość pogodzenia się ze stanem rzeczy ocenianym negatywnie” (Ratajczak, 2000, s. 76). Istnieją również możliwości w sensie prakseologicznym, które obejmują możliwość kontrolowania zachodzących procesów i istniejących stanów rzeczy oraz możliwość zapobiegania tym, które stanowią zagrożenie, a także możliwość wspomagania tych, które stwarzają szansę (Ratajczak, 2000, s. 77). Człowiek, kierując się wartościami, dysponując możli-

wościami, stosuje odpowiednio do sytuacji strategię kontroli biegu wydarzeń: czynne bądź bierne. Czynne polegają na dostrzeganiu i wykorzystywaniu możliwości. Bierne sprowadzają się do oczekiwania biegu pomyślnego i wspomagają strategię oszczędności zasobów (Ratajczak, 2000, s. 77). Ratajczak modyfikuje schemat radzenia sobie ze stresem proponowany przez Schonpfluga (1993), wprowadzając pojęcie kosztów psychologicznych. Koszty te są negatywnymi skutkami radzenia sobie (Ratajczak, 2000, s. 79). Związane są one ściśle z nakładami koniecznymi i niekoniecznymi zużywanymi w procesie działania. Koszty psychologiczne to rodzaj dyskomfortu psychicznego spowodowany nadmiernym zużyciem zasobów w procesie zaradczym. W myśl rozważań, ważną determinującą efekt działań staje się zdolność do zarządzania zasobami, tak zwana kompetencja zaradcza (Schonpflug, 1994, za: Ratajczak, 2000, s. 78). Kwestią ważną przy omawianiu kosztów psychologicznych jest subiektywna ocena strat oraz przypisywanie za nie odpowiedzialności. Jednostka może oceniać wydatki następująco:

- jako nadmierne, niesprawiedliwe i krzywdzące, wówczas treścią dyskomfortu odczuwanego przez osobę będzie poczucie krzywdy;
- jako zbędne, niepotrzebne, wówczas treścią dyskomfortu będzie poczucie winy;
- jako nie przynoszące rezultatów, treścią dyskomfortu będzie rozczarowanie, niespełniona nadzieja;
- jako niezgodne z normami społecznymi, owocujące poczuciem wstydu.

Dodatkowym elementem dyskomfortu jest lęk odczuwany przed potencjalną stratą zasobów. Poczucie utraty zasobów z kolei może prowadzić do wyczerpania psychicznego (Ratajczak, 2000, s. 79).

Kolejne pytanie, jakie można zadać, będzie dotyczyło roli kosztów psychologicznych w procesie radzenia sobie. Z. Ratajczak wymienia dwie grupy „zastosowań” kosztów psychologicznych:

1. Wpływają one zwrotnie na przebieg procesu zaradczego, powodują jego modyfikację w kierunku większej optymalizacji, poprawiają skuteczność, poprzez zmniejszanie nakładów bronią przed autodestrukcją i nadmiernym eksploatowaniem sił.
2. Pojawienie się kosztów psychologicznych może także modyfikować przyszłe zachowania zaradcze, sprzyja ono bowiem tworzeniu się schematów zaradczych (Ratajczak, 2000, s. 79).

Proces radzenia może zakończyć się sukcesem lub porażką. Z. Ratajczak wyróżnia dwa cykle procesu radzenia sobie, cykl polegający na poprawie sytuacji obiektywnej i cykl polegający na pogorszeniu obiektywnej sytuacji (Ratajczak, 2000, s. 74–75).

Człowiek o małym zakresie możliwości, który charakteryzowany jest jako posiadający niską odporność, małą wytrzymałość, wysoką reaktywność i wysoką neurotyczność; przy wyborze strategii kosztownych (zakładających duże zużycie zasobów),

może powodować cykliczne pogarszanie własnej sytuacji. Radzenie sobie będzie zarazem stresogenne i kosztorodne, co prowadzi do poczucia bezradności, a nawet bezsilności (Ratajczak, 2000, s. 82).

„W dążeniu do celu człowiek może postępować niesensownie, nieekonomicznie, niebezpiecznie, i niemoralnie. Nie tylko, zatem cel może być zagrożony, ale i zasoby człowieka, a czasem także jego życie oraz zdrowie, (które jest też swoistym zasobem). Koszty psychologiczne powstają głównie wskutek braku kompetencji zarządzania własnymi zasobami” (Ratajczak, 2000, s. 83).

1.4. Koncepcja przystosowania K. Mertona

K. Merton (1968) w swojej teorii przedstawia strukturę społeczną jako system, który powoduje motywację zachowań ludzkich, dwa elementy tej struktury wywierają określone naciski na jednostki, są to:

- cele kulturowe – kulturowo zdefiniowane zamierzenia i zainteresowania, które są określone dla wszystkich członków społeczeństwa;
- środki instytucjonalne – określenia, regulacje i kontrola nad przyjętymi sposobami osiągnięcia tych celów.

Jednostki, kierując się w swoim działaniu, różnymi celami oraz realizując je poprzez różne cele, charakteryzują się swoistym typem przystosowania. Merton w swojej teorii wyróżnia 5 typów przystosowania indywidualnego.

Tabela 1

Typologia sposobów indywidualnego przystosowania (źródło: Merton 1982, s. 203)

Sposoby przystosowania	Cele kulturowe	Zinstytucjonalizowane środki
Konformizm	+	+
Innowacja	+	-
Rytualizm	-	+
Wycofanie	-	-
Bunt	+/-	+/-

Poszczególne typy przystosowania można scharakteryzować w sposób następujący:

- przystosowanie konformistyczne (prospołeczne) – to realizacja przez jednostkę celów społecznych za pomocą społecznie akceptowanych środków, wyraża się ono: pozytywnymi, szerokimi i pogłębionymi relacjami z innymi ludźmi charakteryzującymi się otwartością na współpracę oraz udzielaniem i przyjmowaniem wsparcia; wykonywaniem pracy zgodnie ze standardami oraz zaplanowanym i realizowanym rozwojem zawodowym; realizowaniem się w obszarze rodzinnym poprzez zaangażowanie w obowiązki rodzinne i udział w wychowaniu młodszego pokolenia; nastawieniem na osiągnięcie celów osobistych, które mieszczą się w społeczno-kulturowej

hierarchii wartości, za pomocą społecznie akceptowanych środków; pozytywnym stosunkiem do norm prawnych oraz przestrzeganiem ich; niskim natężeniem konfliktów wewnętrznych oraz rozwiązywaniem ich w sposób konstruktywny i społecznie akceptowany.

- przystosowanie innowacyjne (przestępcze) – to realizacja przez jednostkę akceptowanych społecznie celów za pomocą nieakceptowanych społecznie środków, wyraża się ono: licznymi, powierzchownymi relacjami społecznymi, w dużym stopniu ograniczonymi do grupy przestępczej, nacechowanymi silnym zhierarchizowaniem, instrumentalnym traktowaniem innych i agresją; negatywnym stosunkiem do uczciwej formy zdobywania środków do życia poprzez wykonywanie pracy zawodowej, co skutkuje dużą częstotliwością zmian pracy i krótkimi okresy zatrudnienia; zewnętrznym okazywaniem ważności rodziny połączonym z brakiem zadowolenia z pełnienia ról rodzinnych, małym zaangażowaniem w życie rodzinne i siłowym rozwiązywaniem konfliktów – postawą często prowadzącą do rozpadu małżeństwa i życiem w konkubinacie; silnym nastawieniem na planowanie i osiąganie celów osobistych, które są realizacją przede wszystkim wartości hedonistycznych i materialistycznych; negatywnym stosunkiem do norm prawnych, zarówno w przekonaniach, jak w zachowaniu, często połączonym z dobrą znajomością prawa; wysokim poziomem konfliktów wewnętrznych, stosowaniem wyparcia, strategii ucieczkowych oraz agresywno-antyspołecznych w radzeniu sobie z sytuacjami trudnymi.

- przystosowanie buntownicze (anarchistyczne) – to realizacja przez jednostkę nieakceptowanych społecznie celów, za pomocą nieakceptowanych społecznie środków, wyraża się ono: ograniczonymi relacjami z innymi ludźmi, które realizowane są w zakresie tworzenia nowych norm społecznych; wykonywaniem pracy niezgodnie ze standardami, częste zmiany pracy ze względu na brak zgody na obowiązujące zasady; brakiem zaangażowania w obowiązki rodzinne oraz tworzeniem rodziny według własnych kryteriów (np. w postaci wolnych związków, związków partnerskich); nastawieniem na osiąganie celów osobistych, które nie mieszczą się w społeczno-kulturowej hierarchii wartości, za pomocą środków, które nie są społecznie akceptowane; niezgodą na obowiązujące normy prawne, dostosowywaniem prawa do własnych idei; występowaniem konfliktów wewnętrznych oraz rozwiązywaniem ich w sposób społecznie nieakceptowany.

- przystosowanie wycofane – osoba reprezentująca ten typ przystosowania zarzuca zalecane kulturowo cele, zaś jej zachowanie nie odpowiada normom instytucjonalnym, wyraża się ono: poczuciem izolacji społecznej ze względu na bardzo ograniczone, powierzchowne relacje interpersonalne, które są uznane przez osobę za ważne, ale zwieńczone niepowodzeniami ze względu na brak środków do ich nawiązania i podtrzymywania; częstym brakiem pracy lub wykonywaniem pracy dorywczej, co wiąże się z niską motywacją do podejmowania aktywności zawodowej; w sytuacji wykonywania pracy osobę taką cechuje brak emocjonalnego zaangażowania, aspiracji

i planów zawodowych, instrumentalne traktowanie wykonywanego zawodu; instrumentalnym traktowaniem rodziny, brakiem zaangażowania, ucieczką od problemów małżeńskich i wychowawczych, brakiem satysfakcji z relacji rodzinnych, co często skutkuje rozpadem życia rodzinnego; brakiem planów na przyszłość, funkcjonowaniem zgodnie z zasadą „tu i teraz”, odrealnieniem i tworzeniem własnego świata fantazji, nastawieniem na zaspokajanie hedonistycznych wartości, szczególnie poczucia własnego bezpieczeństwa; zinternalizowaniem norm prawnych, uznaniem zasadności ich istnienia lecz brakiem emocjonalnego stosunku do nich, brakiem intencji do łamania prawa; poczuciem wyobcowania i bezradności, unikową strategią radzenia sobie z problemami, dystansowaniem się od świata zewnętrznego.

- przystosowanie rytualistyczne – polega na odrzuceniu kulturowych celów wielkiego sukcesu finansowego i szybkiego społecznego awansu bądź też zaniżeniu ich do poziomu, na którym aspiracje jednostki mogą zostać zaspokojone i realizacja ich za pomocą celów społecznie akceptowanych, wyraża się ono: poprawnymi, konwencjonalnymi relacjami; preferencją pracy nie wymagającej znacznego poziomu innowacyjności, przedsiębiorczości oraz ostrożne planowanie kariery zawodowej (przewidywalna, zrównoważona ścieżka kariery); silnym przywiązaniem do tradycyjnych ról rodzinnych, pielęgnowaniu obyczajów i tradycji rodzinnych; nastawieniem na realizację tradycyjnych wartości za pomocą społecznie akceptowanych środków; silnym przekonaniem o słuszności i niekwestionowalności norm prawnych i skrupulatnym przestrzeganiem ich; średnim natężeniem konfliktów wewnętrznych.

W tworzenia metody pomiaru sukcesu readaptacyjnego ważne były wszelkie różnice, dotyczące zmiennych podmiotowych i środowiskowych, pomiędzy typem przystosowania konformistycznego (prospołecznego) a typami funkcjonowania dezadaptacyjnego.

2. Twierdzenia konstytuujące *Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta*

Wyodrębniono cztery ogólne wymiary:

1. Motywacja i przekonania na swój temat,
2. Relacje społeczne,
3. Ocena sytuacji zawodowej,
4. Nałogi.

Tabela 1

Kategoryzacja pozycji wchodzących w skład Kwestionariusza Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanda

Kategoria	Pozycja tworzące kategorię
Motywacja i przekonania na swój temat	<ul style="list-style-type: none">• Wiem do czego dążę• Robię co mogę, aby żyć lepiej• Mam siłę do stawiania czoła rzeczywistości• Realizuję wyznaczone sobie cele• Mam zdolności organizacyjne• Jestem zaangażowany w poszukiwanie pracy• Posiadanie pracy jest dla mnie wartością• Moje życie ma sens• Jestem wartościowym człowiekiem
Relacje społeczne	<ul style="list-style-type: none">• Jestem zadowolony z mojego życia rodzinnego• Posiadam wsparcie ze strony rodziny• Nawiązuję satysfakcjonujące relacje społeczne• Jestem pozytywnie nastawiony do przyszłości
Ocena sytuacji zawodowej	<ul style="list-style-type: none">• Moja sytuacja zawodowa jest zadawalająca• Jestem zadowolony z mojej sytuacji finansowej
Nałogi	<ul style="list-style-type: none">• Używam (alkohol, ...)

3. Etapy konstrukcji narzędzia

3.1. Wyniki badań empirycznych stanowiące podstawę konstrukcji metody

Wychodząc z koncepcji Teorii dewiacyjnych typów przystosowania Roberta K. Mertona opisującej trafnie funkcjonowanie dewiacyjne w tym przestępcze w prowadzonych na potrzebę projektu badaniach zrobiono krok dalej – postanowiono wykorzystać tę niezwykle uporządkowaną teorię do skonstruowania metody mierzącej różnorodne typy przystosowania zarówno u więźniów jak i osób/systemu wspierającego więźniów czyli Użytkowników. Interpretacja materiału badawczego pozwoliła na wyodrębnienie czynników podmiotowych i społecznych mających istotne znaczenie dla poszczególnych typów funkcjonowania społecznego i zawodowego więźniów. Poznanie tych czynników umożliwia wspieranie czynników współwystępujących z prospołecznym funkcjonowaniem społecznym i osłabianie/minimalizowanie czynników związanych z funkcjonowaniem dewiacyjnym.

Podkreślić tu należy, że obserwacji poddane zostały zarówno czynniki podmiotowe po stronie osoby jak i czynniki społeczne po stronie systemu wspierającego pozytywną readaptację społeczną i zawodową młodych więźniów.

Zdiagnozowanie cech korzystnych (towarzyszących przystosowawczemu stylowi życia) oraz czynników zagrażających (towarzyszących dewiacyjnym formom funkcyj-

nowania) oraz obserwowanie dynamiki tychże cech może stanowić podstawę wnioskowania o prawdopodobieństwie sukcesu bądź porażki w procesie readaptacji społecznej i zawodowej młodych więźniów opuszczających zakłady karne.

Tabela 2

Różnice istotne statystycznie w opisie funkcjonowania społecznego pomiędzy więźniami o pozytywnym (konformistycznym) przystosowaniu a więźniami o dewiacyjnych sposobach funkcjonowania

Zmienna zależna: przystosowanie konformistyczne	Przystosowanie			
	Buntownicze	Rytualistyczne	Wycofane	Innowacyjne
Często pomagam innym ludziom (+)	0,040	0,001	0,000	0,000
Nie okazuję zaufania innym ludziom (-)	0,000	0,000	0,000	0,033
Zawsze w sytuacji konfliktu staram się szukać kompromisu (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
W grupie pracuję na dobro wspólne (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Cenię sobie współpracę z innymi ludźmi (+)	0,011	0,001	0,000	0,000
Inni ludzie są mi obojętni (-)	0,000	0,001	0,000	0,000
Miewałem częste konflikty z sąsiadami (-)	0,000	0,000	0,000	0,002
Jestem osobą otwartą na innych (+)	0,020	0,000	0,000	0,000
Jestem zadowolony z bliskich relacji, które posiadam (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie można ufać innym ludziom (-)	0,000	0,000	0,000	0,026
Moje relacje z innymi są płytkie (-)	0,000	0,000	0,000	0,035
Z moimi znajomymi łączą mnie silne więzy (+)	0,028	0,033	0,000	0,000
Często zdarzało mi się spóźniać lub nie przychodzić do pracy (-)	0,000	0,000	0,000	0,001
Praca zawodowa pełni dużą rolę w życiu (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie wyobrażam sobie, że bym mógł kiedykolwiek wypełniać obowiązki zawodowe lekceważąco (+)	0,045	0,000	0,000	0,000
Nie ma czegoś takiego jak etyka pracy – jeśli ktoś się daje oszukać, powinno się to robić (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Myślę, że trzeba się ciągle doksztakać (formalnie lub samodzielnie) (+)	0,000	0,002	0,000	0,000
Kiedy nie miałem pracy, to raczej nie szukałem jej aktywnie (-)	0,000	0,000	0,000	0,041
Planuję w przyszłości rozwój mojej kariery zawodowej (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie odnalazłbym się w pracy wymagającej dużej aktywności i podejmowania coraz nowych inicjatyw (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
We wszystkich dotychczasowych miejscach pracowałem bardzo krótko (-)	0,000	0,000	0,000	0,050
W pracy bardzo ważna jest rzetelność (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Uczciwa praca nie ma sensu (-)	0,000	0,000	0,000	0,001
Kiedy nie miałem pracy, starałem się jak najszybciej ją znaleźć (+)	0,000	0,000	0,000	0,000

Tabela 2 ciąg dalszy

Zmienna zależna: przystosowanie konformistyczne	Przystosowanie			
	Buntownicze	Rytualistyczne	Wycofane	Innowacyjne
Często zmieniałem pracę, ponieważ trudno mi zgodzić się na obowiązujące zasady (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Często zmieniałem pracę (-)	0,000	0,000	0,000	0,001
Nie poświęcam wiele czasu mojej rodzinie (-)	0,000	0,001	0,000	0,000
To, że ludzie są agresywni wobec swoich współmałżonków lub partnerów jest normalne (-)	0,000	0,028	0,000	0,000
Wartości rodzinne są dla mnie ważne (+)	0,000	0,024	0,000	0,000
Jestem szczęśliwy w mojej rodzinie (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie wyobrażam sobie, że mógłbym w jakimkolwiek zakresie zaniedbać moją rodzinę (+)	0,000	0,003	0,000	0,000
Moje życie rodzinne jest satysfakcjonujące (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
M mało czasu poświęcam na myślenie o mojej rodzinie (-)	0,000	0,001	0,000	0,000
Nie czuję potrzeby zakładania rodziny (-)	0,000	0,001	0,000	0,000
Często kłócę się z żoną/mężem (partnerem życiowym) (-)	0,000	0,013	0,000	0,001
Wolę spędzić wolny czas ze znajomymi niż w domu (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie angażuję się w obowiązki rodzinne (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Siła jest dobrym sposobem na rozwiązanie niektórych konfliktów domowych (-)	0,000	0,011	0,000	0,000
Moja rodzina pomaga mi (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Większość mojej aktywności wiąże się w jakiś sposób z moją rodziną (+)	0,016	0,003	0,000	0,000
Często powinno się zmieniać partnerów życiowych (-)	0,000	0,002	0,000	0,001
Założenie i utrzymanie rodziny jest jednym z najważniejszych dążeń człowieka (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Moja rodzina jest mi coraz bardziej obojętna (-)	0,000	0,004	0,000	0,000
Moje kontakty z rodziną (żoną i dziećmi) są rzadkie (-)	0,000	0,000	0,000	0,005
Kiedy przekroczyłem prawo nie miałem wyrzutów sumienia (-)	0,000	0,000	0,000	0,001
Przestrzeganie prawa jest bardzo ważne w życiu człowieka (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Łamanie prawa nie jest czymś strasznie złym (-)	0,000	0,000	0,000	0,032
Osiągam moje cele życiowe zgodnie z prawem (+)	0,003	0,000	0,000	0,000
Moje cele osobiste są zgodne z prawem (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Unikam sytuacji, w których mogę być narażony na naruszenie choćby drobnych zasad prawnych (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie zawahałbym się przekroczyć prawo, aby osiągnąć własne cele (-)	0,000	0,000	0,000	0,010
Normy prawne nie są potrzebne, człowiek powinien kierować się własnymi normami (-)	0,000	0,001	0,000	0,462

Tabela 2 ciąg dalszy

Zmienna zależna: przystosowanie konformistyczne	Przystosowanie			
	Buntownicze	Rytualistyczne	Wycofane	Innowacyjne
Szanuję prawo (-)	0,043	0,000	0,000	0,000
Prawo jest potrzebne, żeby społeczeństwo prawidłowo funkcjonowało (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Gdy osiągam swoje cele w uczciwy sposób, czuję dużą satysfakcję (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Jestem bardzo zaangażowany w realizację własnych celów (+)	0,474	0,000	0,000	0,000
Cenię wartości rodzinne i wzajemną życzliwość między ludźmi (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Moim celem jest być porządnym człowiekiem – żyć jak inni i nie mieć zbyt wygórowanych ambicji (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Pracuję nad sobą (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Bardzo chcę osiągnąć założone cele w sposób zgodny z prawem (+)	0,001	0,000	0,000	0,000
Dążę do zgody w relacjach z innymi (+)	0,048	0,002	0,000	0,000
Jest prawdopodobne, że w przyszłości znów trafię do więzienia (-)	0,000	0,000	0,000	0,003
Przyznaję się do swoich błędów i naprawiam szkody jakie wyrządziłem (+)	0,008	0,000	0,000	0,000
Żyję w zgodzie ze sobą i z innymi ludźmi (+)	0,000	0,000	0,000	0,000
Często piję alkohol (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Często jestem agresywny wobec siebie (-)	0,000	0,000	0,000	0,004
Często okazuję agresję innym (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Wśród ludzi czuję się samotny i wyobcowany (-)	0,000	0,000	0,000	0,000
Nie wiem, co to poczucie winy czy wstydu (-)	0,000	0,000	0,000	0,006

Porównanie wielokrotne, Test Tukey'a HSD, $p \leq 0,05$

Więźniowie o konformistycznym sposobie funkcjonowania odznaczają się: dążeniem do aprobowanych społecznie celów przy użyciu aprobowanych środków, ważne są dla nich zasady prawa, rodzina i inni ludzie. Dbają o poprawne relacje społeczne, ufają innym. Konflikty starają się rozwiązywać ugodowo, poszukują kompromisu. W sferze pracy dążą do doskonalenia kompetencji, aktywnie poszukują pracy, po pozyskaniu przywiązują się do pracy i współpracowników. Unikają sytuacji narażających ich na łamanie prawa. Nie używają środków psychoaktywnych.

Więźniowie o zróżnicowanych sposobach funkcjonowania społecznego różnią się dystrybucją zasobów. Poprzez dystrybucję zasobów rozumiemy zarządzanie zasobami poprzez pozyskiwanie zasobów i/lub utratę zasobów.

Tabela 3

Różnice istotne statystycznie w pozyskiwaniu zasobów pomiędzy więźniami przystosowanymi konformistycznie a więźniami o dewiacyjnym charakterze przystosowania

Zmienna zależna: przystosowanie konformistyczne	Przystosowanie			
	Buntownicze	Rytualistyczne	Wycofane	Innowacyjne
Poczucie, że jestem wartościowy dla innych [zysk]	1,000	0,000	0,000	0,000
Poczucie dumy z siebie [zysk]	0,100	0,035	0,839	0,950
Zdrowie rodziny/ bliskich przyjaciół [zysk]	0,411	0,673	0,987	0,999
Poczucie, że realizuję moje cele [zysk]	0,998	0,000	0,000	0,083
Poczucie, że wiedzie mi się [zysk]	0,556	0,120	0,558	0,115
Poczucie, że moje życie jest spokojne [zysk]	0,160	0,005	0,326	0,934
Poczucie zaangażowania [zysk]	0,661	0,000	0,000	0,001
Siła do zrealizowania podjętych zadań [zysk]	0,704	0,000	0,000	0,000
Udane małżeństwo [zysk]	1,000	0,011	0,724	0,990
Czas na pracę [zysk]	1,000	0,001	0,000	0,111
Poczucie, że moje życie ma sens/ cel [zysk]	0,668	0,000	0,000	0,000
Poczucie bliskości z małżonkiem lub partnerem [zysk]	0,028	0,000	0,000	0,006
Umiejętności organizacyjne [zysk]	0,536	0,003	0,000	0,030
Poczucie własnej wartości [zysk]	0,975	0,000	0,000	0,011
Odpowiedni status w pracy [zysk]	0,971	0,003	0,031	0,887
Poczucie, że mam kontrolę nad swoim życiem [zysk]	0,999	0,001	0,003	0,140
Uznanie dla moich osiągnięć [zysk]	0,265	0,002	0,004	0,181
Wyposażenie potrzebne w domu [zysk]	0,447	0,017	0,586	1,000
Rozwijanie się poprzez edukację lub doskonalenie zawodowe [zysk]	0,975	0,007	0,000	0,808
Ubezpieczenie zdrowotne [zysk]	0,871	0,001	0,009	0,986
Zrozumienie ze strony pracodawcy/ szefa [zysk]	0,999	0,000	0,000	0,583
Oszczędności lub pieniądze na nieprzewidziane wydarzenia [zysk]	0,319	0,043	0,313	0,943
Samodyscyplina [zysk]	0,834	0,000	0,000	0,070
Stabilna praca [zysk]	0,915	0,000	0,030	0,974
Moje zdrowie [zysk]	0,577	0,290	0,104	1,000

Porównanie wielokrotne, Test Tukey'a HSD

Więźniowie o przystosowawczym typie funkcjonowania pozyskali znacznie więcej niż więźniowie wykazujący inne dewiacyjne formy funkcjonowania (głównie rytualistyczne, wycofane i innowacyjne) Do istotnych zasobów podmiotowych nabytych przez konformistycznych więźniów należą: poczucie sensowności, zaangażowania, bliskości, poczucie własnej wartości, kontroli nad życiem, umiejętności organizacyjne, poczucie zaangażowania i realizowania podjętych zadań.

Tabela 4

Różnice istotne statystycznie w utracie zasobów pomiędzy więźniami przystosowanymi konformistycznie a więźniami o dewiacyjnym charakterze przystosowania

Zmienna zależna: przystosowanie konformistyczne	Przystosowanie			
	Buntownicze	Rytualistyczne	Wycofane	Innowacyjne
Poczucie, że jestem wartościowy dla innych [strata]	0,000	0,708	0,552	0,773
Poczucie dumy z siebie [strata]	0,001	0,138	0,094	0,079
Zdrowie rodziny/ bliskich przyjaciół [strata]	0,109	0,483	0,723	0,034
Poczucie, że realizuję moje cele [strata]	0,035	0,264	0,649	0,200
Poczucie, że wiedzie mi się [strata]	1,000	0,935	0,989	0,947
Poczucie, że moje życie jest spokojne [strata]	0,397	0,954	1,000	0,605
Poczucie zaangażowania [strata]	0,105	0,486	0,979	0,764
Siła do zrealizowania podjętych zadań [strata]	0,001	0,258	0,601	0,442
Udane małżeństwo [strata]	0,223	0,622	0,552	0,107
Czas na pracę [strata]	0,011	0,741	0,971	0,273
Poczucie, że moje życie ma sens/ cel [strata]	0,000	0,054	0,136	0,041
Poczucie bliskości z małżonkiem lub partnerem [strata]	0,157	0,977	0,746	0,082
Umiejętności organizacyjne [strata]	0,000	0,233	0,079	0,109
Poczucie własnej wartości [strata]	0,000	0,123	0,121	0,342
Odpowiedni status w pracy [strata]	0,047	1,000	0,917	0,506
Poczucie, że mam kontrolę nad swoim życiem [strata]	0,001	0,929	0,035	0,343
Uznanie dla moich osiągnięć [strata]	0,001	0,786	0,220	0,213
Wyposażenie potrzebne w domu [strata]	0,000	0,829	0,009	0,039
Rozwijanie się poprzez edukację lub doskonalenie zawodowe [strata]	0,069	0,917	0,998	0,798
Ubezpieczenie zdrowotne [strata]	0,001	0,999	0,468	0,117
Zrozumienie ze strony pracodawcy/ szefa [strata]	0,006	0,545	0,985	0,913
Oszczędności lub pieniądze na nieprzewidziane wydarzenia [strata]	0,984	0,759	1,000	1,000
Samodyscyplina [strata]	0,000	0,192	0,000	0,007
Stabilna praca [strata]	0,323	0,503	0,989	0,876
Moje zdrowie [strata]	0,000	0,267	0,071	0,084

Porównanie wielokrotne, Test Tukey'a HSD

Utrata zasobów wydaje się być mniej znaczącym czynnikiem charakteryzującym więźniów o różnicowanym sposobie funkcjonowania. Najwięcej strat zaznacza się pomiędzy typem konformistycznym funkcjonowania a typem buntowniczym.

W związku z tym, że zyski w zasobach pozwalają odróżnić funkcjonowanie konformistyczne od rytualistycznego, wycofanego i innowacyjnego, z kolei straty

w zasobach dają podstawę do rozróżnienia funkcjonowania konformistycznego od buntowniczego, oba procesy są cenne dla badacza poszukującego wyznaczników funkcjonowania społecznego więźniów i sukcesu społecznego i zawodowego młodych więźniów.

Na podstawie wyżej przytoczonych wyników skonstruowano metodę monitorowania losów/sukcesu społecznego i/lub zawodowego młodych więźniów w wersji dla więźnia/probanta i w wersji dla kuratora sądowego lub innej osoby monitorującej proces zmian więźnia.

Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta

Imię i nazwisko

Wiek Data urodzenia Stan cywilny

Data badania

Czy aktualnie Pan pracuje? **TAK NIE**

Proszę zaznaczyć na skali od 1 do 7, gdzie

1 – oznacza w bardzo małym stopniu,

7 – w bardzo dużym stopniu,

w jakim stopniu poniższe określenia odnoszą się do Pana

• Jestem zadowolony z mojego życia rodzinnego	1	2	3	4	5	6	7
• Nawiązuję satysfakcjonujące relacje społeczne	1	2	3	4	5	6	7
• Moja sytuacja zawodowa jest zadawalająca	1	2	3	4	5	6	7
• Piję alkohol	1	2	3	4	5	6	7
• Jestem wartościowym człowiekiem	1	2	3	4	5	6	7
• Robię co mogę, aby żyć lepiej	1	2	3	4	5	6	7
• Jestem zaangażowany w poszukiwanie pracy	1	2	3	4	5	6	7
• Mam siłę do stawiania czoła rzeczywistości	1	2	3	4	5	6	7
• Moje życie ma sens	1	2	3	4	5	6	7
• Wiem do czego dążę	1	2	3	4	5	6	7
• Posiadam wsparcie ze strony rodziny	1	2	3	4	5	6	7
• Mam zdolności organizacyjne	1	2	3	4	5	6	7
• Realizuję wyznaczone sobie cele	1	2	3	4	5	6	7
• Posiadanie pracy jest dla mnie wartością	1	2	3	4	5	6	7
• Jestem pozytywnie nastawiony do przyszłości	1	2	3	4	5	6	7
• Jestem wolny od nałogów	1	2	3	4	5	6	7
• Jestem zadowolony z mojej sytuacji finansowej	1	2	3	4	5	6	7

Kwestionariusz przeznaczony dla osób monitorujących zachowanie probanta:

Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta

Data badania

Charakter Pana/i pracy (Proszę zaznaczyć właściwą odpowiedź):

- pracodawca (właściciel firmy lub osoba zajmująca stanowisko kierownicze różnego szczebla)
- służba więzienna
- pomoc społeczna
- służba kuratorska
- pośrednictwo pracy
- reprezentant organizacji pozarządowej (NGO)
- członek grupy samopomocowej
- reprezentant innej instytucji/organizacji (jakiej?)

Czy Pana/i Podopieczny aktualnie pracuje? TAK NIE

Na skali od 1 (w bardzo małym stopniu) do 7 (w bardzo dużym stopniu) proszę zaznaczyć, w jakim stopniu Pana/i Podopieczny:

• Jest zadowolony ze swojego życia rodzinnego	1	2	3	4	5	6	7
• Nawiązuje satysfakcjonujące relacje społeczne	1	2	3	4	5	6	7
• Jego sytuacja zawodowa jest zadowalająca	1	2	3	4	5	6	7
• Pije alkohol	1	2	3	4	5	6	7
• Jest wartościowym człowiekiem	1	2	3	4	5	6	7
• Robi co może, aby żyć lepiej	1	2	3	4	5	6	7
• Jest zaangażowany w poszukiwanie pracy	1	2	3	4	5	6	7
• Ma siłę do stawiania czoła rzeczywistości	1	2	3	4	5	6	7
• Jego życie ma sens	1	2	3	4	5	6	7
• Wie do czego dąży	1	2	3	4	5	6	7
• Posiada wsparcie ze strony rodziny	1	2	3	4	5	6	7
• Ma zdolności organizacyjne	1	2	3	4	5	6	7
• Realizuje wyznaczone sobie cele	1	2	3	4	5	6	7
• Posiadanie pracy jest dla niego wartością	1	2	3	4	5	6	7
• Jest pozytywnie nastawiony do przyszłości	1	2	3	4	5	6	7
• Jest wolny od nałogów	1	2	3	4	5	6	7
• Jest zadowolony ze swojej sytuacji finansowej	1	2	3	4	5	6	7
• Jest przystosowany do warunków wolnościowych	1	2	3	4	5	6	7

W oparciu o zgromadzony materiał empiryczny z etapu testowania komponentu F, przeprowadzono badania podłużne na 60 probantach, wykonano analizę czynnikową. Jej celem było wyodrębnienie bardziej ogólnych wymiarów, w ramach których możliwe byłoby ujęcie poszczególnych kategorii zawartych w ankiecie do oceny funk-

cjonowania więźniów. Uzyskane kategorie mogą stanowić podpowiedź dotyczącą tego, na jakie obszary należy zwracać uwagę w trakcie pracy z dozorowanymi. Wyodrębniono cztery ogólne wymiary:

1. Motywacja i przekonania na swój temat,
2. Relacje społeczne,
3. Ocena sytuacji zawodowej,
4. Nałogi.

Dzięki tej kategoryzacji, osoba stosująca Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta może interpretować uzyskane odpowiedzi (pochodzące m.in. od kuratora i/lub byłego więźnia) i podejmować konkretne oddziaływania ukierunkowane na odpowiedni obszar funkcjonowania.

4. Sposób obliczania wyników surowych

Tabela 5

Arkusz oceny Kwestionariusza Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta

Sfery funkcjonowania	Pomiar 1 data	Pomiar 2 data	Pomiar 3 data	Pomiar 4 data	Ocena komentarz
Motywacja i przekonania na swój temat					
Relacje społeczne					
Ocena sytuacji zawodowej					
Nałogi					

Obliczenia

W każdym wymiarze należy zliczyć sumę punktów z wszystkich zdań należących do określonej sfery i wpisać wynik w powyższą tabelę – arkusz oceny Kwestionariusza Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta.

W wymiarze Motywacja i przekonania na swój temat można uzyskać od 9 do 63 punktów.

W wymiarze Relacje społeczne można uzyskać od 4 do 28 punktów.

W wymiarze Ocena sytuacji zawodowej można uzyskać od 3 do 21 punktów.

W wymiarze Nałogi można uzyskać od 1 do 7 punktów.

W pierwszych trzech wymiarach czym wyższy wynik tym lepsze funkcjonowanie osoby. W wymiarze Nałogi czym niższy wynik tym lepsze funkcjonowanie osoby.

Metoda do monitorowania sukcesu społecznego i zawodowego więźniów stosowana powinna być przez osoby mające stały lub systematyczny kontakt z więźniami przez okres co najmniej jednego roku. Pomiary monitorujące należy wykonywać co kwartał (4 pomiary w roku) w najbardziej optymalnym paradygmacie. Kwestionariusz można zastosować także do jednorazowego badania, ale wówczas należy ostrożnie podchodzić do interpretacji wyników.

5. Wskaźnik Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta

W oparciu o wyniki Kwestionariusza Monitorowania Sukcesu Społecznego i Zawodowego możliwe jest obliczenie globalnego wskaźnika Sukcesu Społecznego i Zawodowego osób dozorowanych. Oblicza się go z dwóch perspektyw: dozorowanego i kuratora. Pozycjami wchodzącymi w skład tej miary są wszystkie twierdzenia, oceniane zarówno przez kuratorów, jak i osoby dozorowane.

Tabela 6
Statystyki pozycji dla ocen dawanych przez dozorowanych

Pozycje:	Średnia	Odchylenie standardowe	Średnia skali po usunięciu pozycji	Wariancja skali po usunięciu pozycji	Korelacja pozycji Ogółem	Alfa Cronbacha po usunięciu pozycji
Jestem zadowolony z mojego życia rodzinnego	5,700	1,3590	86,060	230,343	0,604	0,896
Nawiązuję satysfakcjonujące relacje społeczne	5,020	1,4776	86,740	223,421	0,714	0,893
Moja sytuacja zawodowa jest zadawalająca	3,760	2,0757	88,000	224,816	0,450	0,904
Piję alkohol	6,040	1,1058	85,720	249,716	0,177	0,907
Jestem wartościowym człowiekiem	5,440	1,2803	86,320	228,916	0,686	0,894
Robię co mogę, aby żyć lepiej	5,900	1,2817	85,860	230,123	0,652	0,895
Jestem zaangażowany w poszukiwanie pracy	5,320	1,8232	86,440	234,415	0,347	0,906
Mam siłę do stawiania czoła rzeczywistości	5,980	1,2856	85,780	226,338	0,753	0,892
Moje życie ma sens	5,820	1,5477	85,940	222,547	0,697	0,893
Wiem do czego dążę	5,820	1,3656	85,940	222,751	0,797	0,891
Posiadam wsparcie ze strony rodziny	5,900	1,3887	85,860	228,368	0,639	0,895
Mam zdolności organizacyjne	5,580	1,3262	86,180	226,640	0,719	0,893
Realizuję wyznaczone sobie cele	5,480	1,3738	86,280	232,042	0,554	0,898
Posiadanie pracy jest dla mnie wartością	5,980	1,4068	85,780	233,155	0,512	0,899
Jestem pozytywnie nastawiony do przyszłości	5,860	1,3250	85,900	225,194	0,759	0,892
Jestem wolny od nałogów	4,920	1,9571	86,840	228,953	0,411	0,905
Jestem zadowolony z mojej sytuacji finansowej	3,240	1,8468	88,520	227,765	0,466	0,902

Właściwości psychometryczne wskaźnika

Uzyskany wskaźnik posiada zadowalającą rzetelność. W przypadku wskaźnika liczonego z odpowiedzi (17 pozycji) dozorowanych alfa Cronbacha wynosi 0,903, a z ocen dawanych przez kuratorów (18 pozycji) 0,949. Statystyki poszczególnych twierdzeń zarówno z kwestionariusza dla więźniów (por. tabela 6), jak i kuratorów (por. tabela 7) są zadowalające. Pozycje mają odpowiednie odchylenie standardowe,

Tabela 7

Statystyki pozycji dla ocen dawanych przez dozorowanych

Pozycje:	Średnia	Odchylenie standardowe	Średnia skali po usunięciu pozycji	Wariancja skali po usunięciu pozycji	Korelacja pozycji Ogółem	Alfa Cronbacha po usunięciu pozycji
Zadowolony ze swojego życia rodzinnego	5,320	1,2027	85,720	355,144	0,708	0,946
Nawiązuje satysfakcjonujące relacje społeczne	5,040	1,4978	86,000	341,633	0,809	0,944
Jest zadowolony ze swojej sytuacji zawodowej	3,580	1,8193	87,460	344,784	0,601	0,949
Pije alkohol	5,620	1,4831	85,420	353,555	0,591	0,948
Uważa się za wartościowego człowieka	5,420	1,0897	85,620	357,179	0,736	0,946
Robi co może, aby żyć lepiej	5,100	1,4463	85,940	344,262	0,789	0,945
Jest zaangażowany w poszukiwanie pracy	4,900	1,7173	86,140	340,245	0,718	0,946
Ma siłę do stawiania czoła rzeczywistości	5,160	1,4194	85,880	341,291	0,865	0,943
Uważa, że jego życie ma sens	5,580	1,1622	85,460	352,213	0,805	0,945
Wie do czego dąży	5,020	1,5451	86,020	339,898	0,815	0,944
Posiada wsparcie ze strony rodziny	5,740	1,3524	85,300	371,194	0,301	0,953
Ma zdolności organizacyjne	4,660	1,5467	86,380	340,730	0,798	0,944
Realizuje wyznaczone sobie cele	4,740	1,5093	86,300	345,480	0,730	0,946
Posiadanie pracy jest dla niego wartością	6,000	1,2289	85,040	352,121	0,760	0,946
Jest pozytywnie nastawiony do przyszłości	5,620	1,2271	85,420	348,779	0,838	0,944
Jest wolny od nałogów	4,860	2,0405	86,180	340,518	0,584	0,950
Jest zadowolony ze swojej sytuacji finansowej	3,500	1,7642	87,540	347,968	0,571	0,949
Jest właściwie przystosowany do funkcjonowania w warunkach wolnościowych	5,180	1,5077	85,860	342,327	0,790	0,945

właściwie korelują z wynikiem ogólnym skali. Dodatkowo usunięcie żadnej z pozycji nie podnosi znacząco rzetelności tworzonego z nich wymiaru.

Statystyki zawarte w tabeli 8 wskazują, że rozpiętość konstruowanego wskaźnika na grupie testującej w przypadku ocen dozorowanych zawierała się w przedziale od 35 do 119 a w przypadku ocen dawanych przez kuratorów od 31 do 123. Z kolei odchylenie standardowe dla wymienionych kategorii osób oceniających odpowiednio 16,035 i 19,715. Rozproszenie wyników wokół średniej sugeruje, że miara ta pozwala na różnicowanie poziomu Sukcesu Społecznego i Zawodowego osób dozorowanych.

Tabela 8**Statystyki opisowe dla globalnego wskaźnika Sukcesu Społecznego i Zawodowego**

	Minimum	Maksimum	Średnia	Odchylenie standardowe
Ocena przez dozorowanych	35,00	119,00	91,7600	16,03511
Ocena przez kuratorów	31,00	123,00	91,0400	19,71528

Korelacja ocen dozorowanych i dozorujących jest istotna statystycznie i wynosi 0,530, czyli jest umiarkowana (por. tabela 9).

Tabela 9**Korelacje ocen dozorowanych i kuratorów (r-Pearsona)**

	Ocena dawana przez dozorowanych	
	r	p
Ocena dawana przez kuratorów	0,530**	0,001

** $p < 0,01$

Obliczanie wskaźnika

Wskaźnik Sukcesu Społecznego i Zawodowego oblicza się poprzez zsumowanie ocen z poszczególnych twierdzeń ankiety. W przypadku ocen zaznaczanych przez dozorowanych w jego skład wchodzi 17 pozycji a ocen dozorujących 18 pozycji. Przed wyliczeniem sumy należy odwrócić jedną pozycję odnoszącą się do spożywania alkoholu (Piję alkohol). W tym celu odpowiedź 1 należy zamienić na 7, 2 na 6, 3 na 5, 4 pozostawić bez zmian, 5 na 4, 6 na 2 a 7 na 1.

6. Interpretacja wyników uzyskanych w kwestionariuszu

Wyniki uzyskane we Wskaźniku Sukcesu Społecznego i Zawodowego można zinterpretować poprzez ich odniesienie do norm kwartylowych. Zgodnie z nimi wyodrębniono cztery kategorie wyników: niskie, przeciętne poniżej mediany, przeciętne powyżej mediany i wysokie. Po obliczeniu sumy z wymiarów Kwestionariusza Moni-

torowania Sukcesu Społecznego i Zawodowego należy sprawdzić kategorię wyników w tabeli (por. tabela 10).

Tabela 10

Orientacyjne normy kwartyłowe dla wskaźnika przystosowania społecznego i zawodowego (N = 50)

Kategoria ocen:	Wynik niski	Wynik przeciętny poniżej mediany	Wynik przeciętny powyżej mediany	Wynik wysoki
Ocena przez dozorowanych	do 80	81–94	95–103	od 104
Ocena przez kuratorów	do 78	78–93	94–104	od 105

Wskaźnik przystosowania społecznego i zawodowego może przyjmować wartości od 17 do 119. Wyniki niskie (w przypadku dozorowanych, więźniów do 80, osoby monitorującej do 78) świadczą o niskim wskaźniku przystosowania i braku sukcesu w readaptacji społecznej i zawodowej. Wyniki przeciętne poniżej mediany (w przypadku dozorowanych, więźniów przedziale 81–94, osoby monitorującej do 78–93) świadczą o podjęciu zadań readaptacyjnych ale umiarkowanym ich sukcesie. Wyniki przeciętne powyżej mediany (w przypadku dozorowanych, więźniów przedziale 95–103, osoby monitorującej do 94–104) wskazują na pozytywnie przebiegającą readaptację z dużym prawdopodobieństwem sukcesu. Wyniki wysokie (w przypadku dozorowanych, więźniów powyżej 104, osoby monitorującej powyżej 105) potwierdzają pozytywną readaptację i odniesienie sukcesu społecznego i/lub zawodowego.

Analiza ogólnego przystosowania byłych więźniów do funkcjonowania w warunkach wolnościowych, wskazuje, że dozorowani są według kuratorów najlepiej przystosowani w pierwszych chwilach przebywania na wolności. Następnie dokonuje się jego spadek. Nie jest to jednak różnica istotna statystycznie. Pobyt na wolności wymaga konieczności dokonania zmiany w strategiach zaradczych więźnia. Zasoby zaradcze osoby przebywającej w zakładzie karnym nie są efektywne na etapie przystosowania do warunków wolnościowych. Więźniów dobrze przystosowany do środowiska zakładu karnego w momencie kilkudniowego pobytu na wolności (probacja) wykazuje spadek potencjału readaptacyjnego. Wynika to z problemów, jakie byli więźniowie napotykają na wolności oraz słabych strategii zaradczych i niewielkiego wsparcia otrzymywanego ze strony m.in. środowiska rodzinnego. Weryfikacja potencjału i strategii zaradczych na tym etapie jest bardzo ważna, rozbieżności pomiędzy samooceną więźnia a oceną jego kapitału readaptacyjnego przez np. kuratora w tym okresie będą największe. Poznanie trudności przystosowawczych umożliwi kuratorowi zaplanowanie trafnych oddziaływań a kolejne badania zweryfikują ich skuteczność i pozwolą na wprowadzanie modyfikacji do programu readaptacji. Zaobserwowano także, na etapie testowania komponentu F, niedoceniając pewnych zachowań

przystosowawczych przez kuratorów i przecenianie zachowań przystosowawczych przez więźniów. Odpowiedzi kuratorów i badanych więźniów zbliżone były dopiero w trzecim pomiarze, co sugeruje, że dla zrozumienia sytuacji więźnia oraz trafności odpowiedzi należy wykonać kilka pomiarów w pewnych odstępach czasowych.

Osoby wykorzystujące narzędzie powinny w sposób szczególny pamiętać, że:

- więźniowie i byli więźniowie mogą mieć skłonność do przeszacowywania swoich cech oraz poziomu przystosowania społeczno-zawodowego (szczególnie w obszarze zadowolenia z życia rodzinnego, podejmowanych działań ukierunkowanych na lepsze życie, sił do stawiania czoła rzeczywistości, świadomości dążeń, zdolności organizacyjnych oraz realizacji wyznaczanych celów);
- z kolei osoby oceniające więźniów mogą zaniżać poziom umiejętności i predyspozycji;
- warto zebrać informacje na temat funkcjonowania więźnia lub byłego więźnia z kilku źródeł (np. poprosić o wypełnienie ankiety kilka osób, które wspomagają pozytywną readaptację więźnia/byłego więźnia) lub wykorzystać inne narzędzia diagnostyczne;
- najbardziej wrażliwe na zniekształcenia są kwestie dotyczące nałogów;
- wraz z upływem czasu jest większa szansa na podobną ocenę poziomu funkcjonowania byłego więźnia przez niego samego i osobę, która wspomaga jego readaptację;
- w funkcjonowaniu społeczno-zawodowym więźniów lub byłych więźniów mogą pojawiać się okresy załamania i zniechęcenia – ważne jest, aby taki moment odpowiednio zdiagnozować i zagwarantować podopiecznemu w trakcie jego trwania większą ilość wsparcia;
- pozytywne zmiany w funkcjonowaniu więźnia lub byłego więźnia wymagają dużej ilości czasu oraz konkretnych oddziaływań; zmiany te rzadko są skokowe i szybko zauważalne zarówno dla samego więźnia/byłego więźnia, jak i osoby wspierającej go. W związku z tym konieczne jest ciągłe dbanie u więźnia/byłego więźnia o odpowiedni poziom motywacji i wytrwania w postępowaniu zgodnym z akceptowanymi społecznie wzorcami.

7. Możliwości wykorzystania kwestionariusza

Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta jest innowacyjnym rozwiązaniem służącym do oceny zmian w poziomie przystosowania.

W dotychczasowej praktyce zmiany w readaptacji społecznej więźniów w okresie przebywania w zakładzie karnym monitorują wychowawcy więzienni natomiast w okresie probacji kuratorzy. Nie posiadają oni jednak narzędzi pomiaru przeznaczonych do monitorowania sukcesu w readaptacji. W swojej pracy opierają się głównie na metodzie wywiadu i bazują na zmiennych zewnętrznych (twardych). Komponent F dostarcza narzędzia do pomiaru zmiennych miękkich – czynników warunkujących

skuteczność procesu readaptacji. Efektem pracy z zastosowaniem metody będzie wyodrębnienie zmiennych w istotny sposób związanych z pozytywnymi zmianami readaptacyjnymi młodych więźniów. Poznanie tych czynników pozwala na koncentrację oddziaływań resocjalizacyjnych na wybranych obszarach/czynnikach, które autentycznie wiążą się z pozytywnymi zmianami w funkcjonowaniu społecznym i zawodowym, co zwiększa trafność oddziaływań, skuteczność readaptacji oraz zmniejsza jej koszty poprzez eliminację działań rozproszonych.

Kwestionariusz jest bardzo prosty w użyciu a badanie nim zajmuje jedynie kilka minut. *Kwestionariusz Monitorowania Sukcesów Społeczno-Zawodowych Probanta* może służyć zarówno do badań indywidualnych jak i grupowych. Kilkakrotne zastosowanie metody pozwala na dynamiczne ujęcie zmian w rozwoju społecznym i zawodowym osoby monitorowanej. Wyniki uzyskane przy użyciu kwestionariusza pozwalają przewidzieć kierunek zmian dokonywanych przez więźnia lub osobę w okresie probacji w zakresie adaptacji społecznej i zawodowej oraz ocenić tempo tego rozwoju.

Grupę użytkowników stanowią: kuratorzy sądowi, kuratorzy społeczni, wychowawcy więzienni, psychologowie więzienni. Metoda może być stosowana ponadto przez pracowników pomocy społecznej, pośrednictwa pracy czy organizacji pozarządowych pod warunkiem stałego/okresowego czy systematycznego kontaktu z osobą podlegającą monitorowaniu.

Bibliografia

Heszen-Niejodek, I. (2000). Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu* (s. 12–43). Katowice: Wyd. UŚ.

Heszen-Niejodek, I. (2003). Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie. W: J. Strelau (red.), *Psychologia*, t. 3. *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (s. 465–492). Gdańsk: GWP.

Heszen-Niejodek, I. (2004). Styl radzenia sobie ze stresem jako indywidualna zmienna wpływająca na funkcjonowanie w sytuacji stresowej. W: J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres* (s. 238–263). Gdańsk: GWP.

Hobfoll, S. E. (1989). Zachowanie zasobów. Nowa próba konceptualizacji stresu. *Nowiny psychologiczne*, 5–6 (64/65), 24–48.

Hobfoll, S. E., Lilly, R. S., Jackson, A. P. (1992). Conservation of social resources and the self. W: H. F. Veiel, U. Baumann (red.), *The meaning and measurement of social support* (s. 125–141). Washington, DC US: Hemisphere Publishing Corp.

Hobfoll, S. (2006). *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*. Gdańsk: GWP.

Klonowicz, T., Cieślak, R. (2004). Neurotyczność i radzenie sobie ze stresem w sytuacji zagrożenia. W: J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres* (s. 281–298). Gdańsk: GWP.

Kowalik, S. (1995). Pomiar jakości życia – kontrowersje teoretyczne. W: A. Bańka, R. Derbis (red.), *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo oraz bezrobotnych* (s. 75–85). Poznań: SCEDOS.

- Lazarus, R., Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer-Verlag.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Niewiadomska, I., Chwaszcz, J. (2010) *Jak skutecznie zapobiegać karze przestępczej?* Lublin: Drukarnia „Tekst”.
- Niewiadomska, I. (2011). *Zakorzenie społeczne więźniów*. Lublin: Wyd. KUL.
- Oleś, P. (2002). Jakość życia w zdrowiu i chorobie. W: P. Oleś, S. Steuden, J. Toczkołowski (red.), *Jak świata mniej widzę. Zaburzenia widzenia a jakość życia* (s. 37–42). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Oleś, P. (2003). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wyd. Nauk. „Scholar”.
- Ratajczak, Z. (2000). Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu* (s. 65–87). Katowice: Wyd. UŚ.
- Sęk, H. (2003). Zdrowie behawioralne. W: J. Strelau (red.), *Psychologia*, t. 3. *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (s. 533–553). Gdańsk: GWP.
- Sęk, H. (2004). Rola wsparcia społecznego w sytuacjach stresu życiowego. O dopasowaniu wsparcia do wydarzeń stresowych. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (s. 49–67). Warszawa: PWN.
- Sęk, H., Cieślak, R. (2004). Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (s. 11–28). Warszawa: PWN.